આધુનિક વિજ્ઞાન

અને

ધર્મ.

—સુભદ્રાદેવી.

ડૉ. શાર્લોટે ક્રૌઝે (સુભદ્રાદેવી)

પી એચ. ડી.

આધુનિક વિજ્ઞાન અને જૈન ધર્મ

પૂજ્ય ગુરુવર્ગ — ભાઈઓ અને બહેનો

મનુષ્ય જાતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. યુરોપના ઉત્તમ સંસ્કારવાળા રહેવાસીઓ આ ભારતવાસીઓના ધાર્મિક પુરુષો, આફ્રિકાના ઉષ્ણ દેશોમાં રહેનારા અસભ્ય નીગ્રો લોકો, આ ઠંડા પોલાર દેશોના ઝાડ સંતાયેલી રહેવાસીઓ — બધાએ જિજ્ઞાસા દેવીની આરાધના કરે છે. એમાં નવીનતા શું? એટલું નહીં, પરન્તુ જમાનાથી જુદા જુદા દેશોની પુરાણી સભ્યતા અને પુરાણા ઇતિહાસના સમાચારો મળે છે — ત્યારથીજ અમુક મહાદેવીની સેવા પણ વિદ્યમાન હતી. બાબિલનના ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટના ગ્રંથો, જૂના Norse સાહિત્યની વધુ એડ્ડીઓ, જૂની ગ્રીક અને લેટિન ભાષામાં હેરોડોટસ, પ્લેટો વિગેરે લેખકોના લોકોના અનેક ગ્રંથો, વેદો, બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો, પુરાણો, મહાભારત, અથવા પહેલાંનું સાહિત્ય વિગેરેના જુદા જુદા ગ્રંથો તેની સાક્ષી પૂરે છે; અને ફુરસદ, આપણે પોતે પણ ઘણા જિજ્ઞાસુ છીએ.

અને એમાં શું આશ્ચર્ય? કેટલી ફિલોસોફરોની શોધખોળ થઈ છે અને થાય છે — તેનું કારણ જિજ્ઞાસાજ છે. જિજ્ઞાસા સમસ્ત જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પ્રારંભનું કારણ છે, અને જિજ્ઞાસાના કારણથીજ આપણે સવાલો પૂછીએ છીએ, વડીલોને પ્રશ્ન કરીએ છીએ, અને વિદ્વાનોની સભાઓમાં ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લઈએ છીએ, એટલુંજ નહીં —

ડૉ. ક્રૌઝેના ગુજરાતી અક્ષરો.

ડૉ૦ (મિસ્) શાર્લોટે ક્રૌઝે પીએચ. ડી

(જર્મન શ્રાવિકા સુભદ્રાદેવી)

એ

શનિવાર તા. ૩૦-૭-૨૭ ના દિવસે

સર કાવસજી જહાંગીર હૉલ

મુંબઈમાં

આપેલું

જાહેર ભાષણ.

આધુનિક વિજ્ઞાન અને જૈનધર્મ.

यत्र तत्र समये यथा तथा
योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ।
वीतदोषकलुषः स चेद् भवान्
एक एव भगवन्! नमोऽस्तु ते ॥

પૂજ્ય ગુરૂવર્ગ, ભાઇઓ અને બ્હેનો

મનુષ્ય જાતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. યૂરોપના ઉત્તમ સભ્યતાવાલા રહેવાસીઓ યા ભારત માતાના ધાર્મિક પુત્રો, અફ્રિકાના ઉષ્ણ દેશોમાં રહેનારા અસભ્ય નીગ્રો લોકો, યા ઠંડા પોલર દેશોના સાદા સંતોષી રહેવાસીઓ–બધાએ જિજ્ઞાસા દેવીની આરાધના કરે છે. એમાં નવીનતા શું? એટલું નહીં, પરન્તુ જ્યારથી જુદા જુદા દેશોની પુરાણી સભ્યતા અને પુરાણા ઇતિહાસના સમાચારો મળે છે, ત્યારથીજ અમુ કમહાદેવીની સેવા પણ વિદ્યમાન હતી. બાઇબલના ઓલ્ડ્ ટેસ્ટમેન્ટ્ના ગ્રંથો, જુના Norse સાહિત્યની ઘણી ચોપડીઓ, જુની ગ્રીક્ અને લેટિન્ ભાષામાં હૅરૉડોટસ, સ્ટ્રૅબો વિગેરે લેખકોઓએ લખેલા અનેક ગ્રંથો, વેદો, બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો, પુરાણો, મહાભારત, અવસ્ટા પહેલવી સાહિત્ય વિગેરેના જુદા જુદા ગ્રંથો તેની સાક્ષી પૂરે છે. અને છેવટે, આપણે પોતે પણ ઘણા જિજ્ઞાસુ છીએ.

અને એમાં શું ખોટું ? જેટલી ફિલૉસૉફરોની શોધ ખોલ થઇ છે અને થાય છે, તેનું કારણ જિજ્ઞાસાજ છે. જિજ્ઞાસા સમસ્ત જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પ્રારમ્ભનું કારણ છે, અને જિજ્ઞાસાના કારણથીજ આપણે સભાઓ ભરીએ છીએ, વક્તાઓને ઉભા કરીએ છીએ, અને વિદ્વાનોની ચરચાઓમાં ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લઈએ છીએ, એટલુંજ નહીં—પરન્તુ ધર્મશાસ્ત્ર-ધાર્મિક ચરચાઓ અને છેવટે સમ્યક્ જ્ઞાન અને તેથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનો પહેલો હેતુ પણ જિજ્ઞસાજ છે.

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा कुतः प्रयातव्यमितो भवादिति ।
विचारणा यस्य न जायते हृदि कथं स धर्मप्रवणो भविष्यति ॥

શાસ્ત્રકાર કેવું સાચું કહે છે! "કયા કર્મના કારણથી હું અહીઆં ઉત્પન્ન થયો છું ? આ ભવ છોડીને કયાં જવાનો છું ? જેના દિલમાં આવા વિચારો કદીબી આવતા નથી એવા માણસો ધર્મમાં કેમ આગળ વધી શકે ?"

કયા કર્મના હેતુથી હું અહીઆં ઉત્પન્ન થયો છું? આ ભવ છોડીને કયાં જવાનો છું?

જે પૃથિવીમાં-જે જગત્માં ઉત્પન્ન થઈને હું જીવન વ્યતીત કરૂં છું, જે પૃથિવીને-જે જગત્ને હું ગમે તેવી મહેનત કરીને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે છોડી શકતો નથી, પરન્તુ જેને-ગમે તો મારી ઇચ્છા હો યા ન હો-એક દિવસે અન્ત:કાલના વખતે, મારે છોડી દેવી પડશે— આ પૃથિવી-આ જગત્ કયી જાતનું એક સ્થાન

છે? તે ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, અને પહેલાં શું હતું? જગતમાં આ પૃથિવીની સ્થિતિ કેવી છે? અને આ પૃથિવી–સૂર્ય–ચંદ્ર–તારાવાલા જગતનું અંત કયાં છે?

આ પૃથિવીના **જુદી જુદી જાતના પ્રાણીઓ** કેવી રીતે અને શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા છે? અને તેઓનું પરસ્પર સગપણ છે કે?

આ દૂર રહેલાં **સૂર્યનાં કિરણો** કેવી રીતે મારી આંખની અંદર આવે છે અને આ આંખની અંદર આકાશ અને વનસ્પતિ, પક્ષી અને પશુ, ગામડાં અને પહાડો અને માતા પિતા ગુરૂજીનું ઉત્તમ મુખ–આ બધી ચીજોનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે આગલ વધીને આત્માના જ્ઞાનમાં આવે છે?

વીજળી અને **લોહચુંબકની** ગુપ્ત શક્તિનું રહસ્ય કઈ જાતનું છે?

આપણા આત્માની ઇચ્છા, **આપણા આત્માના નિશ્ચયના કારણથી આપણા પગ ચાલવા માંડે** છે, આપણો હાથ લખવા માંડે છે, આપણું શરીર હાલવા યા સ્થિર થવા માંડે છે, તે બધું કેવી રીતે થાય છે?

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, લોભયુક્ત વિચારો કરીને, શબ્દો બોલીને યા કામ કરીને દરેક **માણસના મનમાં ઘૃણા અને પશ્ચાત્તાપ ઉપન્ન થાય છે** અને

વધારે પવિત્ર જીવનમાં આપણે વધારે શુદ્ધ આનન્દ અનુભવીએ છીએ, તેનું કારણ શું છે?

આ વિગેરે ઘણા પ્રશ્નો સંબંધી જિજ્ઞાસા રાખતાં–તેનો જવાબ મેળવવાને માટે મનુષ્ય જાતિએ કેટલી મહેનત કરી છે! ષટ્દર્શન શાસ્ત્રીઓએ અટકલ અને અનુમાન કરતાં–અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓએ experiment અને observation દ્વારા શોધતાં શોધતાં ઘણી જુદી જુદી માન્યતાઓ–theories–સ્થાપન કરેલ છે–અસંખ્યાત વરસોથી સ્થાપન કરેલ છે અને ત્રણ ચાર હજાર વરસોથી લખવામાં પણ આવેલ છે. મોટા નામવાલા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાલા, ઉત્કૃષ્ટ વિચારવાલા જુદા જુદા દેશોના, જુદા જુદા કાળના માણસોએ જુદી જુદી પદ્ધતિ પ્રમાણે આ વિષયમાં જે શોધ અને જે મહેનત કરી છે, તેનું પરિણામ કેવું છે? તેના પરિણામથી **પૂર્વોક્ત સર્વ માનુષીય જિજ્ઞાસારૂપી તૃષાની યથેપ્સિત તૃપ્તિ થઇ છે કે નહિં,** તે આપણે જોઇશું.

આપણી વીસમીસદીની પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકલા તથા biology ના ક્ષેત્રમાં આપણું જ્ઞાન તો જરૂર બહુ આગળ વધ્યું છે. જન્મ મરણના વખતે માનુષીય શરીરમાં જેજે વિકારો થાય છે, તે બધા સ્પષ્ટ છે. તો પણ ગર્ભમાં કેવી રીતે અને ક્યારે ચૈતન્યશક્તિયુક્ત આત્મા પેસી જાય છે:–ક્યાંથી આવે છે–યા મરણના વખતે શરીરને છોડીને ક્યાં જાય છે? આ વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો જવાબ હજુ કોઈ વૈદ્યે, કોઈ ડૉક્ટરે, કોઈ

biology વેત્તાએ નથી આપ્યો. આ રહસ્યની ગંભીરતા અસીમ, અનન્ત જેવી હજુ લાગે છે. **આત્માનું રહસ્ય આવું અગ્રાહ્ય હજુ લાગે** છે કે તે સંબંધી Wilhelm Wundt, એક મોટા જરમન ફિલોસોફરે એ માન્યતા ઉચ્ચારી છે કે-જેવી રીતે પવન એક ગ્રાહ્ય ચીજ નહીં, પરન્તુ હવાના movement નું પરિણામ છે, તેવી રીતે આત્મા પણ કંઈ ગ્રાહ્ય ચીજ નથી, પરન્તુ મગજની activity જે ક્ષણે ક્ષણે થાય છે, તેનો સરવાલોજ છે, તેનું sum total છે-બસ, એટલે કે-જ્યારે મરણ પછી મગજ બગડી જાય છે અને તેની activity-તેનું કામ-બંધ થાય છે, ત્યારે આત્માનો પણ નાશ થાય છે. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ તે છે કે-સ્વર્ગ નરક વિગેરેની વાતો એ દંત-કથાઓ છે. અને આત્માની નિત્યતા એક શશશૃંગ, એક ખપુષ્પ છે કે જે બાલકોને શાંત કરવાને માટે યા eschatogical શોધ કરવાને માટેજ કદાચ કામમાં આવે છે.

આ પૃથિવી સંબંધી ભૂગોળવિદ્યા, geology-એટલે ભૂસ્તરવિદ્યા-palaeontology વિગેરે શાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ ઘણી શોધ કરી છે, અને પૃથિવીના જુદા જુદા થરોમાં જે જાતના પત્થર, કાંકરા, ધાતુ વિગેરે, તથા જે જાતનાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં યા શિલીભૂત બીજા અવશિષ્ટ ભાગો યા વનસ્પતિના petrifactions મલે છે, તે ઉપરથી અનુમાન ઉચ્ચાર્યું છે કે-"ક્રોડો વરસ પહેલાં આ પૃથિવી આપણા સૂર્ય જેવો ઉષ્ણતા અને સ્વરોશનીવાલો એક તારો હતો, જેમાં પત્થર અને ધાતુ હજુ liquid

યા gaseous સ્થિતિમાં રહેલાં હતાં અને કંઈ પણ જીવોત્પત્તિ હજુ નહીં થઈ હતી. ધીમે ધીમે ઉષ્ણતા ઓછી થતાં અનેક વિકારપૂર્વક સ્થિરતા થઈ, અને એકસ્કંધવાલા એકેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ જીવો ઉત્પન્ન થયા. આ જીવોના propagation અને evolution દ્વારા વધારે ઉંચી જાતના જીવો ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે એક બાજુમાં વનસ્પતિ અને બીજી બાજુમાં કીડા, કીડાથી માછલી, માછલીથી મગર વિગેરે એમ સિંહ, વાઘ, વાંદરા સુધી બધી જાતના પ્રાણીઓ, અને, સૌથી છેલ્લાં–વાંદરાથી મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયા છે. આ *Darwin* ની પ્રસિદ્ધ *theory* છે. આ theory નો આધાર એ છે કે–પૃથિવીના નીચે રહેલા થરોમાં નીચી જાતના જીવોનાં અવશિષ્ટ હાડકાં વિગેરે મલે છે, જ્યારે ઉંચે રહેલા થરોમાં અનુક્રમે ઉંચી અને વધારે ઉંચી જાતના જીવોનાં હાડકાં, petrifactions વિગેરે મલે છે. અને બીજું એ કે એવા જીવોના અવશિષ્ટ ભાગો પણ મળે છે કે જે (અને આ બિલકુલ સાચી વાત છે)–અર્ધું માછલીનું અને અર્ધું મગરનું શરીર, યા અર્ધું માછલીનું અને અર્ધું પક્ષીનું શરીર, યા અર્ધું મગર અને અર્ધું પક્ષીનું શરીર વિગેરે ધારણ કરે છે, અને વધારે ઉંચે રહેલા થરોમાં પણ કંઈ મનુષ્ય અને કંઈ વાંદરાનાં લક્ષણ રાખનારાં હાડકાં મલ્યાં છે.

પરન્તુ પ્રાણીઓની ગમે તે જાતિથી કોઈ નવી પ્રાણીઓની જાતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે, એવું આપણે જોઈ કે અનુભવી શકતા નથી. અર્થાત્ બીલાડી, કુતરાં, ચકલી,

ઘોડા વિગેરે ગમે તે પ્રાણીઓની જાતિમાંથી બીજી બીજી જાતનાં જાનવરો ઉત્પન્ન થયાં હોય એવું, જ્યારથી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ ત્યારથી, હજુ જોવામાં નથી આવ્યું. અને આ કારણથી આજે *Darwin*ની *theory* **અશ્રદ્ધેય ગણાય છે.** બાકી કેવી રીતે જીવરહિત પૃથિવીમાં એકદમ પોતાની મેળે પહેલી વાર એકસ્કંધવાલા જીવો ઉત્પન્ન થયા, તે સંબંધી કોણ બોલ્યું છે? હા, કોઇએ એમ જરૂર કીધું છે કે આ એક સ્કંધવાલા જીવો આ પૃથિવી બહારના એક તારામાંથી પૃથિવી ઉપર પડ્યા છે. પરંતુ તે પહેલા તારામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા? એનો કંઈ જવાબ નથી.

હવે **પૃથિવીમાં** જે **ઉષ્ણતા** પહેલાં વિદ્યમાન હતી અને જે ઉષ્ણતા હજુ સૂર્યમાં વિદ્યમાન છે, તે ક્યાંથી આવી છે? અને પૃથિવી ચંદ્ર તથા ગ્રહો જો ચાલે છે તો તે **ક્યા કારણથી ચાલે છે?** અને rotation તથા revolution–તેની આ દ્વિવિધ ગતિ શા કારણથી હજુ બંધ નથી થઈ? આ સંબંધી પણ કંઈ ઉત્તર નથી.

બાકી, જો કે સૂર્ય ચંદ્ર તારાઓની પરિસ્થિતિ સંબંધી બહુ શોધ ચાલે છે અને ત્યાં રહેલી ઉષ્ણતા, હવા, ધાતુઓ વિગેરે વિષયો આપણા ખગોલ વેત્તાઓને બરાબર માલૂમ થયા છે, તો પણ પૃથિવી ચાલે છે અને સૂર્ય સ્થિર રહે છે કે સૂર્ય ચાલે છે અને પૃથિવી સ્થિર છે, તે સંબંધી આજે પણ **નવી શંકાઓ,** *Kepler*ની *theory* **ની વિરૂદ્ધમાં, ઉચ્ચારવામાં આવે છે.**

સૂર્યનાં કિરણો કેટલા વખતમાં પૃથિવીમાં પહોંચી જાય છે, આ કિરણોની સફેદ રોશની સાત જુદા રંગવાલા કિરણોનું mixture છે, અને આ સાતે જાતના કિરણો સિવાય ultra-red, ultra-violet જેવાં બીજાં અદૃશ્ય કિરણો છે,—છાયા અને દર્પણનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે થાય છે, ઇન્દ્રધનુષ્ય કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધું આપણે બરાબર જાણીએ છીએ, અને રોશનીના ગુણો અને નિયમો photographic camera, telescope, microscope, stereoscope, cinema, television વિગેરેમાં બરાબર ઉપયોગ કરીએ છીએ. અને એ પણ જાણીએ છીએ કે જુદા રંગવાલી રોશની જુદી જાતના તરંગો વડે કરીને આગળ ચાલે છે.— પરન્તુ કયી ચીજ આગલ ચાલે છે તેની આજે પણ કોઇને ખબર નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ કીધું છે કે– "aether" આ નામવાળું એક પુદ્‌ગલ છે, તેમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેજ રોશની છે. પરન્તુ આ તરંગો શાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે કોને માલૂમ? અને જે "aether" ની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે *aether* અદૃશ્ય, અતોલ્ય, સર્વવ્યાપી (એટલે જ્યાં હવા નહીં હોય, ત્યાં પણ વિદ્યમાન છે, પરમાણુઓના મધ્યમાં પણ વિદ્યમાન છે), સ્પર્શ, જીભ, નાક, કાનથી પણ અગ્રાહ્ય, બુદ્ધિથી અને ગમે તેવા instrument વડે કરીને અગ્રાહ્ય, સંક્ષેપમાં કલ્પના સિવાય સર્વથા અગ્રાહ્ય એક ચીજ છે. આવી એક

ચીજ હોઈ શકે કે કેમ? તો પણ તેની કલ્પના કરવી જરૂરી છે. કારણ કે આ સિવાય રોશનીની પ્રકૃતિ સમજી શકાય એમ નથી.

આજ aether માં પણ ચાલનારા, પરન્તુ જુદી જાતના તરંગો, વિદ્વાનો વીજલીની વ્યાખ્યાને માટે, અને લોહચુમ્બકની પ્રકૃતિ સમજવાને માટે પણ કલ્પે છે. વીજલી અને લોહચુમ્બકમાં રહેલી શક્તિઓ—કે જેનાં નામ **ઇલેક્ટ્રીસિટી અને મૅગ્નેટિઝમ્** રાખવામાં આવ્યાં છે તેને મનુષ્યોએ પોતાના ગુલામ તરીકે બનાવી છે, અને તેજ શક્તિઓ ટૅલીગ્રૅફ, ટૅલીફોન, ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ, ડિનૅમો મશીન, મોટરો, રેડીઓ વિગેરે અનેક જુદી જાતની વસ્તુઓમાં માણસોને માટે દિન રાત કામ કરી રહી છે. બે જુદી જાતની—પરંતુ એકજ પ્રકૃતિવાળી—શક્તિઓનું પરસ્પર સ્પર્શ થાય છે, એવી રીતે ઇલેક્ટ્રિસિટી વીજલીમાં દૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય થાય છે, એમ વિદ્વાનો આજે ધારે છે. પરંતુ આ બે શક્તિઓ ક્યાંથી આવેલ છે, શા કારણથી અનન્તવાર ભેગી થવા છતાં ફરીથી અને ફરીથી અલગ થાય છે, **તે સંબંધી આજે પણ કોઇને બરાબર જ્ઞાન થયું નથી.**

જ્યારે આવી સ્થૂલ બાબતો સંબંધી આપણા જ્ઞાન વિજ્ઞાનના શાસ્ત્રીઓ અને ફિલૉસૉફરોમાં હજુ એટલી શંકાઓ અને એટલું અજ્ઞાન વિદ્યમાન છે, તો પછી આપણા આત્મબળના કારણથી કેવી રીતે આપણું શરીર કામ

કરે છે, એટલે મનમાં ચાલવા વિગેરેનો નિશ્ચય થયા પછી આપણા પગ ચાલવાજ માંડે છે, પશ્ચાત્તાપ અને અકૃત્યને માટે ઘૃણા કેવી રીતે અને શા માટે મનુષ્યના દિલમાં થાય છે? અને તે પશ્ચાત્તાપ વિગેરે શા માટે કોઈ મનુષ્યના દિલમાં તત્કાલ, કે કોઈ મનુષ્યના દિલમાં ઓછા વત્તા વિલમ્બ પૂર્વક થાય છે? આવા **સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો સંબંધી આપણા** *psychology* (માનસશાસ્ત્ર), *biology* **વિગેરે શાસ્ત્રોના વેત્તાઓ ચૂપ ચાપ રહે-** તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે?

ઘણું જ્ઞાન આપણી પાસે છે, અને ઘણી કુદરતની શક્તિઓ આપણી સેવા કરી રહી છે–આપણી ગુલામ થઈ ને રહી છે,–તો પણ આ બધી શક્તિઓની પ્રકૃતિ હજુ અગ્રાહ્ય, આપણે માટે હજુ રહસ્યમાં છે. અને જો આપણે વધારે ને વધારે અભ્યાસ અને શોધખોલ કરીએ છીએ તો આપણી આશા ઓછી ને ઓછી થાય છે કે આ બધી બાબતોમાં વધારે ગમ્ભીર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાશે. એટલું નહીં, પરન્તુ છેવટે–વિજ્ઞાન કુશલ થઇને–આશારહિત થઇને–આપણને **માલૂમ થાય કે આમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે આ મનુષ્ય જીવનમાં અશકયજ છે.** Goethe, આ પ્રસિદ્ધ German કવિએ "Doctor Faust" આ નામવાળું એક ઉત્તમ નાટક લખ્યું છે, જેમાં "આ મનુષ્ય જીવનનો અર્થ શું છે?" આ પ્રશ્નની ચરચા થાય છે. આ નાટકનો નાયક,

Dr. Faust, આ સુન્દર-જગત્પ્રસિદ્ધ-શબ્દો બોલે છે કે—

Habe nun-ach-Philosophie,
Medizin und Iuristerei,
Und leider auch Theologie
Durchaus studieret mit vieler Mueh:
Da steh ich nun, ich armer Tor,
Und bin so klug als wie zuvor.
Heisse Magister, heisse Doktor gar,
Und ziehe schon an die zehen Iahr
Herauf, herab und quer und krumm
Meine Schueler an der Nase herum
Und sehe dass wir nichts wissen koennen.
Das will mir schier das Herz verbrennen.

એટલે "philosophy, medecine, jurisprudence, theology, આ સમસ્ત જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ચારે શાખામાં મેં ઘણો અભ્યાસ કર્યો છે, ઘણી શોધ કરી છે. શું છે તેનું પરિણામ? પહેલાં જે મારી પાસે હતું, તે ઉપરાન્ત મેં કંઈ પણ વાસ્તવિક નવું જ્ઞાન નથી પ્રાપ્ત કર્યું. "Magister" (એટલે M. A.) અને "ડાક્ટર," આ title મને મલ્યા છે, અને દસ એક વરસથી હું મારા શિષ્યોને પણ કઠોર અભ્યાસ કરાવું છું. તો પણ મને એજ માત્ર ખાતરી થઈ છે કે આપણે કંઈ પણ ચીજ બરાબર જાણી શકીએ એમ નથી. તેથી મારા

દિલમાં અત્યન્ત દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે અને મારો આત્મા પીડાથી બળે છે."—આ તે કવિના શબ્દો છે કે જેઓ પોતે એક મોટા scientist હતા. Du Bois-Reymond, એક બીજા મોટા વિદ્વાને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની એક વિશાળ સભામાં-નિરાશ થઇને આ પ્રસિદ્ધ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે કે-"ignoramus, ignorabimus" એટલે **"આપણે કંઈ પણ જાણતા નથી, અને કદીબી જાણીશું એમ પણ નથીજ"!**

જો વિદ્વાન્ લોકો આમ નિરાશપણામાં રહેલા છે, તો સાધારણ શિક્ષિત લોકો-કે જેઓનું જ્ઞાન, જેઓની માન્યતાઓ તો વિદ્વાનોના જ્ઞાનનું, વિદ્વાનોની માન્યતાઓનું એક ઝાંખું પ્રતિબિંબ છે, એવા લોકોના સંબંધમાં કહેવુંજ શું? આત્માની પૂર્વોક્ત જેવી માન્યતાઓ અને વ્યાખ્યાઓ સાંભળીને ઘણા ઓછા લોકો આત્માની નિત્યતા-અને તેથી પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ વિગેરે **ધાર્મિક માન્યતાઓ સંબંધી** સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે, એમાં આશ્ચર્ય શું?

Experiment, અનુમાન વિગેરે સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખેલી બાબતોમાં તો બહુ વિરૂદ્ધપણું વિદ્યમાન છે, અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રરૂપેલ અનેક *myths, legends* **વિગેરે સમાચારો** તો સર્વ સાધારણના અનુભવથી કે સર્વસાધારણના વિચારોથી પણ બહુ વિરૂદ્ધ છે! અને જ્યારે આવીજ બાબતોમાં શંકાઓ છે, તો પછી આ સિદ્ધાન્તોમાં પણ પ્રરૂપેલ **ધાર્મિક**

નિયમો-ધાર્મિક *commandments*-સંબંધી શું કહેવું? તેનું પાલન આત્મા અને જગત્‌ના કલ્યાણનો માર્ગ છે, એ કોણ સંપૂર્ણ ખાતરી પૂર્વક સ્વીકારે? અને જો સ્વીકારતા નથી તો પછી માનવું શું? ક્યા નિયમો અને ક્યા ધર્મ પ્રમાણે જીવન કરવું? શું છે હેય જ્ઞેય અને ઉપાદેય?-જો બીજાઓએ બનાવેલા સિદ્ધાન્તો સંબંધી શંકા થાય છે-અવિશ્વાસ વર્તે છે, તો છેવટે, આપણા **પોતાના દીલની ભાવના**-આપણા પોતાના હૃદયની ઇચ્છાઓ સિવાય આ જગત્‌માં બીજું શું માનનીય છે? એમ ધારીને "Erlaubt ist was gefaellt" એટલે "જે પોતાને ગમે છે તે માટે છૂટ છે" આ નિયમને ઘણા માણસોએ પોતાનું device-પોતાનો સિદ્ધાન્ત-બનાવ્યો છે. પરન્તુ તેનું પરિણામ શું છે? સાધારણ માણસોનું દિલ શુદ્ધ નથી, એની ભાવનાઓ અને ઇચ્છાઓ ઘણે ભાગે સ્વાર્થી, હિંસાકારક, બીજાઓને માટે નુકસાનકારક, વિચિત્ર અને અનિયમિત હોય છે, અને બીજાઓની ભાવનાથી, બીજાઓની ઇચ્છાથી, બીજાઓના સ્વાર્થથી ઘણેભાગે વિરૂદ્ધ હોય છે. જો આજ દિલને સિદ્ધાન્તના સ્થાનમાં આરોપવામાં આવે તો માણસનું આખું જીવન, એટલુંજ નહીં પરન્તુ આખા સમાજ, આખા દેશ, અને આખી દુનીયાના રહેવાસીઓનું **જીવન કેટલું અશુદ્ધ, કેટલું અનિયમિત અને નિત્ય ભયથી ભરેલું થાય, એનો વિચાર સૌ કોઈ કરી શકે તેમ છે. આવી અવનતિ યૂરોપના જીવનમાં થઇ છે કે કેમ? તે આપણે તપાસીએ.**

આજકાલની–વિશેષથી European–સમાજના જીવ-નની તપાસ કરીએ છીએ તો, એ જરૂર કહેવું જોઇએ કે–પુરાણી European સભ્યતા કરતાં અને હિંદુ તથા જૈનોની સભ્યતા કરતાં આજકાલની European સભ્યતા અવશ્ય પાછળ રહેલી–અવનતિ તરફ ચાલનારા જેવી લાગે છે. આ વિષય સંબંધી Oswald Spengler, એક જર્મન વિદ્વાન્ લેખકે "Der Untergang des Abendlandes" એટલે "પાશ્ચાત્ય દેશોની અવનતિ" આ નામની એક ચોપડી લખેલી છે. તેમાં Oswald Spengler પણ આપણું લક્ષ્ય આ બાબત તરફ ખેંચે છે કે–**આજ કાલના પાશ્ચાત્ય દેશોના રહેવાસીઓ, કે જે લોકો** *civilization* **એટલે** *natural science, technic, mechanics* **વિગેરે બધા જ્ઞાન વિજ્ઞાનોના જુદા જુદા ખેતરોમાં અપૂર્વ ઉન્નતિના શિખર ઉપર પહોંચ્યા છે–તેજ લોકો–** *"culture"* **એટલે ધર્મ,** *morals*, **સંક્ષેપમાં સભ્યતાના વિષયમાં એક અદ્વિતીય ઉંડી અવનતિ તરફ ચાલી રહ્યા છે.** જ્યારે એશીયાના દેશોના પુત્રો–"civilization"માં પાછલ રહેવા છતાં પણ પોતાના પુરાણા "culture" ની રક્ષા હજુ ઉત્સાહ પૂર્વક અને ખાતરી પૂર્વક કરી રહેલા છે, એટલે પોતાના જૂના ધર્મના પાલનમાં એકાગ્રચિત્ત રહેલા છે.

તે બધું ઠીક હશે, તો પણ "Erlaubt ist was gefaellt", એટલે "જે પોતાને ગમે છે તેને માટે છૂટ

છે"–આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે માણસો આચરણ કરે છે, એવા લોકોનું moral condition અવનતિમાં પહોંચે છે અને એવા લોકોનું જીવન નિત્ય ભયથી, નિત્ય લોભથી, નિત્ય અશાંતિથી ભરેલું રહે છે, તો તે ન્યાય-યુક્ત જેવુંજ છે. એટલુંજ નાહિં, પરન્તુ આશ્ચર્યદાયક વાત તો એ લાગવી જોઈએ કે જે યૂરોપના દેશોની moral અવનતિ તરફ Oswald Spengler આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, **તે અવનતિ એટલી ઉંડી તો નથીજ કે જેટલી ઉંડી હોવી જોઇએ.**

વળી આશ્ચર્યદાયક વાત એ પણ લાગવી જોઇએ કે જે લોકો પોતાના સિદ્ધાન્તોની authority સંબંધી શંકા રાખે છે, તે વિલાયતના લોકોનો સત્યપ્રેમ અને સરલતા, પ્રતિજ્ઞા પાલવામાં સ્થિરતા અને વિશ્વસનીયતા, કામકાજમાં એકાગ્રચિત્તતા વિગેરે **ગુણો દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે.** (અને આ ગુણોની પ્રશંસા તો વિશેષથી હિંદુસ્થાનમાં વારંવાર સંભળાય છે).

આશ્ચર્યદાયક વાત એ પણ છે કે જે લોકો પુણ્ય પાપના શુભ અશુભ પરિણામ સંબંધી સંશય રાખે છે તેજ લોકો પરોપકાર, જીવરક્ષા અને **જીવનની શુદ્ધિના સુધાર, એ વિગેરે લક્ષ્ય તરફ અદ્‌ભુત ઉત્સાહ બતાવે છે** અને એવાં અનેક મંડળ, અનેક society યા association સ્થાપન કરે છે કે જેમાં પ્રાણીઓની રક્ષા, દારૂપાનનો ત્યાગ, માંસાહારના વિરમણ વિગેરે સંબંધી મેહેનત કરવામાં આવે છે. અને જેઓ માસિકો, ભાષણો

દ્વારા શુદ્ધ જીવન-સીધું સાદું જીવન બનાવવાનો ઉપદેશ અને સૂચના કરે છે।

આશ્ચર્યદાયક વાત એ પણ છે કે જે લોકોના દિલની સાચી ભાવના, પોતાના કઠોર કર્તવ્યના કામકાજમાં, આ જીવનની ક્રૂર લડાઈની ચિંતામાં, મોજ શોખના ભોગમાં, એશારામના ક્ષણિક આનન્દમાં, અને હાસ્યરસ વાસિત ચપલ વિચારો તથા વાતોચીતોની પાછળ ઢંકાએલી રહી છે, ગુપ્ત રહે છે,-તેજ લોકોના મનમાં જૈનસિદ્ધાન્તના **પાંચ મોટા નિયમો તરફ ઘણો પ્રેમ** વિદ્યમાન છે-અર્થાત્

पंचैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनं ॥

એટલુંજ નહીં પરન્તુ આ પાંચ મોટા નિયમો આખી યૂરોપીયન society નાં સાચાં મૂલજ છે. આ પાંચ મોટા નિયમોના અતિચારનું પરિણામ, ઉત્તમ લોકોના તરફથી અત્યન્ત અપમાન અને આખા સમાજના જાહેર boycott માં આવે છે-બીજું કંઈજ નહીં.

આશ્ચર્યદાયક એ પણ વાત છે કે જે લોકો સિદ્ધાન્તોમાં પ્રરૂપેલી આત્માની નિત્યતા સંબંધી ખાતરી રાખતા નથી, તેજ લોકો *spiritism, occultism* વિગેરેની ચરચાઓમાં વધારે ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લે છે, એટલું નહીં પરન્તુ ઉત્કંઠાપૂર્વક એવા ગપ્પા પણ સાંભલે છે કે જે ગપ્પા, ઠગનારા ધૂર્તો તેઓના ગુજરી ગયેલા સગા મિત્રો વિગેરે અને તેઓના પરલોકીય જીવનના સંબંધમાં મારે છે।

અને વળી આજ લોકોના મધ્યમાં એક *I. I. Rousseau* ઉત્પન્ન થયા છે, કે જેઓએ જૈન ધર્મમાં પણ માનેલી આત્માની સર્વ મેહરબાની અને સર્વ શુદ્ધિની પ્રરૂપણા કરી છે! આ લોકોમાં એક *Leibnitz* ઉત્પન્ન થયા છે, કે જેઓની જૈન સિદ્ધાન્તની સાથે અદ્દભુત રીતે મળેલી માન્યતા એ છે કે–જીવ નિત્ય છે, એની આ સંસારમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં રહેલા અસંખ્યાત જીવો, જેવા કે નિગોદના, કીડાના, માછલી, પક્ષી, પશુઓના, મનુષ્યોના, દેવ અને છેવટે પરમેશ્વર–આ બધા જીવોનો સમાવેશ થાય છે, વળી તે દરેક જીવમાં સંપૂર્ણ આનન્દ–સંપૂર્ણજ્ઞાનની સ્થિતિમાં–સિદ્ધગતિમાં પહોંચવાની શક્તિ છે.

આ બધું શું બતાવે છે?–અમારા મોટા જર્મન કવિ Goethe નું એક સુન્દર વાક્ય છે કે

"Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst."

એટલે "જો કોઈ સાધારણ સારો માણસ (ભવ્ય) પણ હોય, એને પોતાના દિલની ગુપ્ત ભાવનાથીજ કલ્યાણનો સાચો રસ્તો જરૂર માલૂમ હોયજ."

આ કથન ઉપરથી એમ લાગે છે કે બધાયે સાધારણ માણસોના હૃદયમાં વધારે ગુપ્ત રીતે–અને ઉત્તમ પુરૂષોના દિલમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે, ખાસ જૈન ધર્મમાં માનેલા સમ્યક્‌જ્ઞાન–અને તેથી પણ સમ્યગ્‌દર્શન અને સમ્યક્‌ચારિત્ર–એટલે સમ્યક્ત્વની ભાવનાનું એક પ્રતિબિંબ

વિદ્યમાન છે-કે જે કોઈ વાર દૃશ્ય થાય છે અને જેનો પ્રભાવ આખી દુનિયાના સામાજિક જીવનમાં પણ સદા દેખાય છે.

એટલુંજ નહીં, પરન્તુ જે જે ક્રિસ્ટીયન ધર્મમાં, બૌદ્ધ ધર્મમાં, હિંદુધર્મમાં, પાર્સિધર્મમાં, મુસલમાનધર્મમાં એમ ગમે તે દુનીયાના મોટા ધર્મમાં ખાસ પ્રરૂપણા થાય છે-એટલે પરોપકાર અને આત્મશુદ્ધિ દ્વારા કલ્યાણ તરફ જવું-એ પ્રરૂપણા **જૈન સિદ્ધાન્તમાં અદ્વિતીય વિશાલતા, અદ્વિતીય સૂક્ષ્મતા, અદ્વિતીય ન્યાય અને યુક્તિ પૂર્વક તથા અદ્વિતીય સ્પષ્ટતા પૂર્વક કરવામાં આવી છે.**

જૈનધર્મની આખી system એટલી સ્પષ્ટ, એટલી ન્યાયયુક્ત છે કે ગમે તેવો critical mind, ગમે તેવો મહાત્મા, તેની અંદર પ્રવેશ કરીને સંપૂર્ણ સંતોષ અને શાંતિ પામી શકે છે.

જૈન સિદ્ધાન્તમાં પ્રરૂપેલા જ્યોતિષ, પ્રમાણ, માનસ, અર્થતત્ત્વશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા યા ગમે તે શાસ્ત્રમાં વિદ્વાન;સૈદ્ધાન્તિક ગાથાઓની અત્યન્ત રમણીયતામાં કવિતા-પ્રેમી, સ્યાદ્‌વાદ અને નયવાદના systemsની અંદર વાદી, જીવ અજીવ વિગેરે નવતત્ત્વોની વ્યાખ્યામાં ફિલોસોફર, પુરૂષાર્થ–free will–ના સિદ્ધાન્તમાં શૂરવીર અને બહાદૂર માણસ, પુણ્ય પાપની વ્યાખ્યામાં યોગી અને ત્યાગી, દાન વિગેરે પરોપકારનો લાભ લેવાની સૂચનાઓમાં લક્ષા-

ધિપતિ, તપસ્યા અને ત્યાગ કરવાના ઉપદેશમાં ગરીબ માણસ—એમ જુદા જુદા વિષયોમાં જુદા જુદા લોકો પોતાના આનન્દનું મૂલ, પોતાના કલ્યાણની માર્ગદેશિકા સમજી શકે છે. જૈન ધર્મમાં પુરૂષ યા સ્ત્રી, શેઠ યા ભિક્ષુ, ગૃહસ્થ યા બાબા, બધા વર્ણ આશ્રમના લોકો પોતાની માનસિક ભાવના પ્રમાણે, પોતાના કર્તવ્ય પ્રમાણે સુખ અને શાંતિ મેળવી શકે છે. ગમે તે મહારાજાધિરાજ પોતાના હીરા માણેક મોતીથી જડિત સોનાના આભૂષણોની શોભામાં અને રમણીય ભોગ ઉપભોગના આનન્દમાં યા પોતાના રાજ્યનીતિના કર્ત્તવ્યોમાં મસ્ત હોય, છતાં, વસ્તુપાલની માફક, એક આદર્શ જૈન થઈ શકે, અને કોઈ ઉત્તમ સાધુધર્મને પાળનારા સાધુજી વધારે મોટા સંવેગમાં રહીને પણ, તેજ જૈન ધર્મની મર્યાદામાં પોતાનું કલ્યાણ શોધી શકે, અને પોતાના મનની શાંતિમાંજ, ત્યાગવૃત્તિમાંજ—સંતોષ સંપૂર્ણ રીતે મેળવી શકે છે.

કૃષ્ણ અને રાધા, રામ અને સીતાજી, લક્ષ્મણ અને હનુમાન, શિવ અને દુર્ગા, ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી અને બધા લોકપાલો, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, બ્રહ્મા વિગેરે ગમે તે દેવતાઓને, તેમનામાં રહેલા ગુણોનું લક્ષ્ય કરીને, માનવા એ જૈન ધર્મથી વિરૂદ્ધ નથી. ઉલટું એમ કહી શકાય કે જે કૃષ્ણજી, ક્રાઇસ્ટ, *Zarthosht*, મોહમદ યા ગુરૂ *Nanak* નો અનુયાયી જૈન ધર્મને અંગીકાર કરે છે તે—તે પોતાના

ધર્મમાં વધારેજ આગળ વધી શકે છે. એટલે, જે માણુસ ક્રાઇસ્ટ્ યા મોહમદના ઉપદેશ પ્રમાણે સર્વ મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવા ઉપરાન્ત, શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને અનુસરીને પશુ પક્ષી વિગેરે બધાએ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા બતાવે છે,—યા જે પારસી Zarthosht ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, "humata, huhta, huvarshta" (એટલે સારો વિચાર, સારો શબ્દ સારી ક્રિયા) કરવા ઉપરાન્ત, શ્રીમહાવીરના ઉપદેશ પ્રમાણે મન વચન અને કાયાથી સારૂં કરે, સારૂં કરાવે અને સારાની અનુમોદના આપે છે, તે માણુસ તો જરૂર એક વધારે ઉંચી હદે પહોંચેલો કહી શકાય.

ક્રિસ્ટીયન, વૈષ્ણવ, શૈવ, પારસી અને મુસલમાનના ધર્મમાં માનેલા **નરક અને સ્વર્ગ અને તેમણે માનેલા ઇષ્ટદેવને પણ માનવાને માટે જૈન સિદ્ધાન્તની ઉદાર દૃષ્ટિથી કંઇ પણ અડચણ નથી.** પણ ધ્યાનમાં એ રાખવું જોઇએ કે—અમુક દેવની ઉંચી સ્થિતિથી પણ, રાગદ્વેષ રહિત, અનન્ત સુખવાળા, અનન્ત જ્ઞાનવાળા આત્માની સિદ્ધગતિ વધારે ઉંચી છે—અને કે, આ સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરવી—આત્મશુદ્ધિ વડે કરીને પ્રાપ્ત કરવી—તે દેવતા, મનુષ્ય, પશુ અને બધા પ્રાણીઓને માટે આ જીન્દગીનું એકજ લક્ષ્ય છે—આ જીવનનો ઉત્તમ અર્થ છે.

આવી રીતે શ્રી જૈનસિદ્ધાન્તની ઓળખ બધાએ માણસોને માટે જરૂર કલ્યાણકારક છે. કલ્યાણ-

કારકજ નહીં પરન્તુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ મનને સંતોષદાયક છે. કારણ કે નવીનમાં નવીન શોધ-ખોલનું પરિણામ શ્રીઅર્હન્તોના સિદ્ધાન્તની સાથે ઘણે ભાગે અદ્ભુત રીતે મળે છે. જે જ્ઞાન આપણા વિદ્વાનોએ હમણાંજ નિયમિત અને સુવિહિત experiments અને સૂક્ષ્મ નવીન instruments વડે કરીને પ્રાપ્ત કર્યું છે તે મહાવીર સ્વામીએ અઢી હજાર વરસ પહેલાં જાહેર કર્યું હતું.

ઉંચે રહેલા થરોમાં ચઢતાં ચઢતાં માલૂમ પડે છે કે હવા વધારે અને વધારે પાતળી અને ઠંડી હોય છે. પાણી અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલું છે કે જે ઉકાળવાથી યા સાકર વિગેરે નાખવાથી નિર્જીવ બને છે. વનસ્પતિ અને ધાતુ, પત્થર વિગેરે પૃથિવીકાય સજીવ–ચૈતન્ય શક્તિ યુક્ત છે. આ પૂર્વોક્ત બાબતનાં ઉદાહરણો છે. બાકી જેવી રીતે આધુનિક વિજ્ઞાન વેત્તાઓ molecular combinations, molecules, atoms, eletrons–આ પુદ્ગલના ભાગો માને છે, તેવીજ રીતે જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ આ પુદ્ગલના વિભાગો છે. અને જેવી રીતે આજકાલના પ્રકૃતિ વિદ્યાશાસ્ત્રીઓ સ્થિતિ કારણ ભૂત "gravitation" અને રોશની વિગેરેની ગતિ સમજવા માટે "aether" આ બે રહસ્યયુક્ત, અસ્પૃશ્ય, અતોલ્ય અદૃશ્ય, **સર્વવ્યાપી ચીજોની કલ્પના કરે છે,** તેવીજ રીતે જૈન

ધર્મમાં સ્થિતિ કારણભૂત **અધર્માસ્તિકાય** અને ગતિ કારણભૂત **ધર્માસ્તિકાય** એમ બે દ્રવ્યો માનવામાં આવે છે. અને જેવી રીતે botany અને zoology (આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને જંતુવિદ્યા) આવા જીવો માને છે કે જેઓના શરીર–moss, lichen, algae વિગેરેના શરીર જેવા–અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ જીવના શરીરોના સમૂહો છે, તેવીજ રીતે જૈન સિદ્ધાન્ત પણ અનન્તકાય વનસ્પતિની વ્યાખ્યા કરે છે.

જેમની પાસે અઢી હજાર વરસ પહેલાં telescope, microscope વિગેરે કંઈ પણ સાધન નહીં હતું, તેઓમાં આ વિગેરે અદ્વિતીય જ્ઞાન હતું. તો આ અરિહંત ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને જે તીર્થંકરો એમનાથી પહેલાં વિદ્યમાન હતા, **તેઓ વિશ્વાસપાત્ર** ગણવાના નથી કે ?

એ તો ખરૂં છે કે **જૈન સિદ્ધાન્તમાં રહેલી ઘણી માન્યતાઓ પણ નવીન સાયન્સના નિશ્ચિત જેવા પરિણામો સાથે મળતી નથી.** પરન્તુ વિચાર કરવો જોઈએ કે–જે સાયન્સના પરિણામો કોઈવાર નિશ્ચિત જેવા માનવામાં આવ્યા હતા તે સંબંધી પછીથી અનેક વાર શંકાઓ ઉચ્ચારવામાં આવી છે (દા૦ તા૦ સૂર્ય સ્થિર રહેલો છે અને પૃથિવી દ્વિવિધ રીતે ચાલે છે આ Kepler ની theory–યા સંમૂર્ચ્છિમ જીવોત્પત્તિ ન થઈ શકે આ માન્યતા સંબંધી).–બાકી aether ની કલ્પના

યા Darwin ની theory જેવા સાયન્સની અનેક માન્યતાઓ contradictiones in adjectu, એટલે વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ જેવી લાગે છે. **માટે સાયન્સની માન્યતાઓ ઉપર અતિવિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય?** આટલું કહી શકાય કે જે માન્યતાઓ macrocosm અને microcosm જગત્ અને મનુષ્ય સંબંધી અત્યારે માનવામાં આવે છે, તેઓનો મોટો ભાગ, જે પ્રમાણે સાયન્સ આગળ વધશે તે પ્રમાણે સમય ઉપર બદલાઈ જશે-એવી રીતે બદલાઈ જશે કે જે જૈન સિદ્ધાન્તમાં પ્રરૂપેલ સત્યોની સાથે મલશે. આ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ.

બીજી બાજુમાં એ પણ વિચારણીય છે કે મહાવીર સ્વામીના અર્ધમાગધી ભાષામાં લખેલા પવિત્ર શબ્દોનો કેવો અર્થ કરવાનો છે? કઈ વ્યાખ્યા ઠીક છે? આ સંબંધી જૈનવિદ્વાનોમાં ઘણી જગાઓને માટે હજુ એક મતિ નથી મલી. માટે સાયન્સની અને સિદ્ધાન્તની તુલનાત્મક શોધ અને પરીક્ષા વધારે વિસ્તારથી કરી પહેલાં, **આધુનિક ફૈલૉલૉજીની** *critical* **પદ્ધતિઓ પ્રમાણે શ્રીસૂત્રજીની શોધખોલ અને** *interpretation* **બરાબર કરવી જોઇએ.** કારણ કે જેવી રીતે સોનાનું તેજ અગ્નિની પરીક્ષાથીજ વધે છે, તેવી રીતે શ્રીસૂત્રનો મહિમા ફૈલૉલૉજીકલ શોધની અને સાયન્સના comparison ની પરીક્ષાથીજ વધારે સ્પષ્ટતા પૂર્વક જોવામાં આવશે.

પરંતુ એવી બાબતોમાં ઉતરવાની આપણને શી જરૂર! અત્યારે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જૈન સિદ્ધાન્તના *author* ની પાસે જગત્ અને મનુષ્ય-*macrocosm* અને *microcosm*-સંબંધી અદ્‌ભુત અપૂર્વ જ્ઞાન હતું, અને તેથી તેમના સિદ્ધાન્તનો સંદેશ દુનીયાને પહોંચાડવા યોગ્ય છેજ.

જો કે હું તમારો જરા વધારે સમય લઉં છું તો પણ મારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે આ સત્ય અમારા ગુરૂઓના ગુરૂજીએ, જગત્પૂજ્ય સ્વ. શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીએ આ વીસમી-સદીમાં સૌથી પહેલાં સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચાર્યું હતું, એટલે કે તેઓ સાહેબે આ ઉદ્દેશ સફલ કરવાને માટે પણ સૌથી પહેલાં મેહનત કરી હતી. તેમણે આ સંબંધી દ્વિવિધ રીતે મેહનત કરી હતી.

એટલે પહેલાં, ભારતવર્ષના યા યૂરોપના ગમે તે મોટા જૈન વિદ્વાનોને તેઓ સાહેબ સૂચના આપવામાં, પ્રતિલિપિઓ યા ચોપડીઓ મોકલાવવામાં, કઠિણ વિષયોમાં ભલામણ આપવામાં હમેશાં તૈયાર રહેતા. એટલે કે જેટલી જૈનધર્મ સંબંધી વિદ્વાન ચોપડીઓ અને નિબન્ધો યૂરોપમાં જાહેર થયેલાં છે, તેનો મોટો ભાગ આ દીર્ઘદૃષ્ટિવાલા ઉદાર જૈનાચાર્યની મહેનતનું પરિણામ છે. ઘણા વિદ્વાન લેખકોના introductory શબ્દોથી માલૂમ થાય છે કે તેઓ આચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી યા તેઓશ્રીના શિષ્ય અને successor આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજીનો આભાર માને છે. એટલુંજ નહીં પરન્તુ જો હમણાં આ વિદ્વાનોના પ્રયત્નથી જર્મની વિગેરે દેશોના સાધારણ શિક્ષિત લોકોમાં, *broad public* માં, પણ જૈન ધર્મ સંબંધી વધારે ઉત્સાહ અને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ છે અને જૈન ધર્મની ઓળખ વધારે સુલભ થઇ છે અને થાય, તો સમજવું જોઇએ કે આ પણ શ્રીવિજયધર્મસૂરિની દીર્ઘદૃષ્ટિનું ઊત્તમ ફલ છે. અને આશા રાખવી જોઇએ કે તેઓશ્રીની આ ઉદાર નીતિ ચતુર્વિધ સંઘને સર્વદા અનુકરણ કરવા યોગ્ય રહેશે!

બીજું, એવી પાઠશાળાઓ સ્થાપન કરવી કે જેમાં જૈનવિદ્વાનો અને અધ્યાપકો તૈયાર કરવામાં આવે, એ પણ વિજયધર્મસૂરિજીનું લક્ષ્ય હતું. બનારસની જૈનપાઠશાળા ગુરૂદેવે સ્થાપેલી હતી. આ સંસ્થાની ઉત્તમતા પોતાના શિષ્યોના નામોથીજ માલૂમ થાય છે કે જેઓમાં પં. હરગોવિંદદાસ, પં. બેચરદાસ, પં. સુખલાલજી, પં. વેલસી ભાઈ, પં. લાલચંદજી, પં. માવજી ભાઈ, પં. વીરજીભાઈ, પં. અમૃતલાલ, પં. ત્રિભુવનદાસ જેવા સંખ્યાબંધ ગૃહસ્થ વિદ્વાનો અને ઉપાધ્યાય શ્રી મંગલવિજયજી તથા મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, મુ. ન્યાયવિજયજી તથા મુ. શ્રી જયન્તવિજયજી જેવા વિદ્વાન્ સાધુરત્નોનાં નામો આપી શકાય. અત્યારે

આ પાઠશાળા બંધ છે, એ ખરૂં છે. પરન્તુ તેના હિતચિંતકો તેનો પુનરૂદ્ધાર કરે, એજ આપણે ઇચ્છીએ.

આ પ્રસંગે ગુરૂદેવે સ્થાપેલી **શિવપુરીની પાઠશાળાનો** ઉલ્લેખ કર્યા વિના હું નથી રહી શકતી. આ પાઠશાળા અત્યારે પણ તેજ ગુરૂજીના શિષ્યોની રક્ષામાં ગુરૂદેવના સમાધિમંદિરની છાયામાં આગળ વધે છે. ત્યાં શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની ઉદ્દાર **ભાવના**—*cosmopolitan* **ભાવના**—સજીવ છે. ધાર્મિક અને સંસ્કૃતજ્ઞાનના જુદા જુદા ભાગો ઉપરાન્ત વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી અને જર્મન ભાષા પણ શીખવવામાં આવે છે. એટલું નહીં પરન્તુ વિલાયતથી હિંદુસ્થાનમાં આવેલા જૈનવિદ્વાનો અહીયાં પણ ઉતરી શકે અને જે પંડિતો અને વિદ્વાન્ સાધુઓ વિદ્યમાન હોય, તેઓની પાસે જૈનન્યાય, જૈનતત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે ગમે તે જૈનજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની અને નવીન ગુજરાતી, જૂની અને નવીન હિંદી વિગેરે જૈનસાહિત્યની ભાષાઓમાં અભ્યાસ કરી શકે—એવી સગવડ ત્યાં છે. **જેવી રીતે શાંતિનિકેતનમાં** *Dr. Rabindranath Tagore* **ની સૂચના પ્રમાણે ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય** *culture* નું *exchange* **થાય છે**, તેવી રીતે શિવપુરીમાં રહેલા ભારતીય વિદ્વાનો યા વિદ્યાર્થીઓ પણ આ પ્રસંગે પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ વિગેરે શિખવાનો લાભ લઇ શકે છે અને લે છે.

શિવપુરીમાં શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની **વિદ્વત્તાની ભાવના** પણ સજીવ છે, કારણ કે જૈનવિદ્યામાં અભ્યાસ કરાવવો અને જૈનવિદ્યામાં નવીન શોધખોલ કરનારા **વિદ્વાનો તૈયાર કરવા**–એ તો આ પાઠશાળાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે.

અને શિવપુરીમાં શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની **ધર્મોત્સાહની ભાવના** પણ સજીવ છે, કારણ કે જેઓની દ્વારા જૈનધર્મનું જ્ઞાન દુનીયામાં ફેલાવી શકાય અને જૈનધર્મનો સંદેશ જગતને પહોંચાડી શકાય,–એવા **અધ્યાપકો અને વક્તાઓ તૈયાર કરવા**–એ તો આ પાઠશાળાનું બીજું મોટું લક્ષ્ય છે–કે જે લક્ષ્યને સફલ કરવાને માટે એક નિયમિત વકતૃત્વ કલાસ ચલાવવામાં આવે છે.

એમ શિવપુરીની પાઠશાળા જરૂર એક એવું centre કહી શકાય કે જ્યાંથી જૈનધર્મનો ફેલાવો કરવા યોગ્ય ઘણો પ્રયત્ન સુવિહિત અને નિયમિત રીતે કરવામાં આવે છે. આવા એક centre તરીકે શિવપુરીનું નામ દુનીયાના જૈનવિદ્વાનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અને આવાં જેટલા centre ભારતવર્ષમાં કદાચિત્ ઉત્પન્ન થશે, તેઓમાં **શિવપુરી સૌથી પહેલું આવા કેન્દ્ર તરીકે હમેશાં જૈન ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાનમાં શોભશે.** અને જેટલાં જૈન તીર્થસ્થાનો તરફ કદાચિત્ ભવિષ્યકાલમાં વિલાયતી યાત્રીયો યાત્રા કરવા આવશે, **તેઓમાં**

શિવપુરી સૌથી પહેલું તીર્થસ્થાન ગણાશે કે જ્યાં જગત્‌ગુરૂજીની મૂર્તિનું દર્શન કરવા સૌથી પહેલાં જૈન ધર્માનુરક્ત યાત્રીયો યૂરોપથી અને અમેરીકાથી આવશે- અત્યાર સુધીમાં કેટલાક આવી પણ ગયા છે, અને આવ્યા કરે છે.

માટે આ માંગલિક નામવાલા શિવપુરી-"મુક્તિપુરી"-નું નામ જૈન ઇતિહાસમાં ભૂલી જઈ શકાય એમ નથીજ. ચાહે એની યાદ રાખવાને માટે ખાસ મહેનત કરવામાં આવે યા ન આવે.

તો પણ, એક બીજી જાતની મહેનત જરૂર કરવી જોઇએ-એટલે કે એવી મહેનત કરવી જોઇએ કે જેથી શિવપુરીની પાઠશાળા સદા જૈનોનું શાંતિ-નિકેતન રહે-અર્થાત્ શિવપુરીમાં સેંકડો જૈન વિદ્વાનો તૈયાર થઈ શકે, શિવપુરીથી જૈનધર્મનો સંદેશ-મહાવીર સ્વામીનો સંદેશ-જગતમાં પહોંચી શકે. શિવપુરીની જૈન પાઠશાળા દાનવીર જૈન ભાઇઓની ઉદારતાથીજ ચલાવવામાં આવે છે, માટે એજ જૈન ભાઇઓ અને બ્હેનોની પાસે મારી પ્રાર્થના છે કે—

"જેટલો પરિગ્રહ-ઉત્સાહરૂપી પરિગ્રહ-યા લેખક કલારૂપી પરિગ્રહ-યા વકતૃત્વરૂપી પરિગ્રહ-યા લક્ષ્મીરૂપી પરિગ્રહ-તમારી પાસે હોય, તેનો એક ભાગ-ગમે તેવો સૂક્ષ્મ ભાગ-શિવપુરીની પાઠશાળાની સેવામાં મૂકો, તો તમે ખાતરી રાખી શકો કે 'મેં જૈનધર્મની ઉન્નતિ

સાધક, ભારતીય સભ્યતાની ઉન્નતિ સાધક અને જગત્‌ના કલ્યાણ સાધક એક ઉત્તમ કાર્યમાં મદદ કરી છે' !"

મહાનુભાવો! તમે કલ્પી શકો છો કે આ ઉત્તમ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ જાતની હોઈ શકે? મારામાં આ સિદ્ધિનો મહિમા બતાવવાની શક્તિ નથીજ. તો પણ એટલું જરૂર કહું કે એ ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિના પરિણામે આ દુનીયામાં કરોડો નિર્દોષ **પશુઓની હિંસા બંધ થશે**-કારણ કે માંસાહાર બંધ થશે! **દારૂને કોઇ નહીં બનાવશે**, કારણ કે તેને કોઈ નહીં પીશે-દરેક મનુષ્યને દારૂમદની પશુતુલ્ય સ્થિતિથી અત્યંત ઘૃણા લાગશે! **હિંસાકારક શસ્ત્રો કોઇ નહીં બનાવશે**, કોઈ નહીં મંગાવશે અને કોઇને જોઇશે પણ નહીં, કારણ કે રાગ દ્વેષ બતાવવા માટે બધા મનુષ્યોને શરમ આવશે. **લડાઇઓ અને ઝઘડાઓ પણ બંધ થશે, અસત્ય અને કપટ બંધ થશે**-કારણ કે ક્રોધ માયા માન લોભ, કે જે લડાઇઓનાં તથા અસત્ય અને કપટનાં મુખ્ય મૂળો છે તે-ઓછાં થયાં હશે. **પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ અને બધા દેશોના, બધા વર્ણ આશ્રમોના માણસો પરસ્પર પ્રેમ પૂર્વક-શાંતિ પૂર્વક**-જેવી રીતે મહાવીર સ્વામીના વખતમાં આદર્શ શ્રાવક આનન્દજી પોતાનું કાર્ય સાધતા હતા તેવી રીતે-**પોતાના આત્મકલ્યાણને માટે અને માનુષીય સભ્યતાની ઉન્નતિને માટે ઉત્તમ કામ કરશે.**

બધા પ્રાણીઓનું સુખ અપૂર્વ થશે. દુની-આમાં શાંતિ થશે-શાંતિ આ બ્રહ્મલોકમાં થશે-અને સ્વર્ગલોક આ દુનિયામાં ઉતરશે, જ્યારે કે-દુનીયાને જૈનધર્મનો સંદેશ પહોંચાડવામાં આવશે અને દુનિયા જૈનધર્મનો સંદેશ સાંભળવા તૈયાર હશે.—

ૐ શાંતિ.—

Published by Chunilal Shivlal Gandhi of Shivpuri,
Gwalior State.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.